

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.3.22>

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ ПРАВА НА ГІДНИЙ РІВЕНЬ ЖИТТЯ

Андріїв В.,

*доктор юридичних наук, професор кафедри трудового права та права соціального
забезпечення Київського національного
університету ім. Тараса Шевченка, м. Київ
avm2009@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-9118-763X>*

Вахоньєва Т.,

*доктор юридичних наук, професор кафедри трудового права та права соціального
забезпечення Київського національного
університету ім. Тараса Шевченка, м. Київ
tatiana_vah@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-3495-3622>*

Андріїв В., Вахоньєва Т. Міжнародно-правові проблеми кваліфікації права на гідний рівень життя.

В статті розглядається право людини на гідний рівень життя, його закріплення в міжнародно-правових актах з прав людини, конституціях та законодавстві зарубіжних держав. Підкреслюється, що різні підходи щодо термінології у конституціях держав відображає суперечливе розуміння прав людини, а також рівень їх розвитку у конкретній державі. У зв'язку з цим, у сучасній науковій літературі спостерігаються різні підходи до досліджуваної термінології.

Зазначено, що достовірне уявлення про те, що являє собою право на життя і право на гідне життя, може скластися за умови синтезу знань про те, що є життя взагалі, а також про критерії її гідності. Висловлена думка, що соціально-правові критерії гідного життя людини являють собою багатокomпонентну відкриту систему. Рівень самореалізації людини, що виступає в цій системі в якості інтегрального, системотворчого критерія, конкретизується на певні, досить важливі складові: які дозволяють дати оцінку достатності матеріальних благ, необхідних для забезпечення реальної можливості втілення індивідуальних інтересів та потреб; достатності нематеріальних благ, необхідних для забезпечення реалізації індивідуальних інтересів та потреб; юридичної гарантованості та захищеності права на гідне життя.

Наголошено, що на рівень реалізації права на гідне життя, впливають різноманітні фактори: державна соціальна політика, рівень розвитку соціальної сфери в країні, умови життя населення, спосіб життя, інвестиційний клімат, стан навколишнього середовища, духовність, соціально-історичні процеси, доходи населення, бідність і нерівність, безробіття та використання робочої сили, динаміка демографічних процесів, освіта та навчання, здоров'я, продовольство та харчування, стан житла, інфраструктура, зв'язок, культура, соціальні зв'язки, сімейні цінності, політична та соціальна стабільність, політичні та цивільні інститути.

На основі аналізу наукових точок зору та законодавства автор приходить до висновку, що право на гідний рівень життя як правова категорія є мінімальним стандартом задоволення потреб людини в різних сферах: від фізіологічних до духовних. Воно включає в себе соціальні, економічні та політичні права, що дозволяють людині бути гідним членом суспільства, вільно розвиватися в умовах безпеки та соціального захисту держави. Це право закріплено у всіх основних міжнародних актах, як універсальних так і регіональних, які визначають основні права та свободи людини.

Ключові слова: міжнародні акти з прав людини, соціальні права, гідний рівень життя, достатній рівень життя, соціальні стандарти, соціальне забезпечення, соціальне страхування.

Andriiv V., Vakhonieva T. International legal problems of the qualification of the right to a decent standard of living.

The article considers the human right to a decent standard of living, its consolidation in international legal acts on human rights, constitutions and legislation of foreign states. It is emphasized that different terminology in the constitutions of states reflects a conflicting understanding of human rights, as well as the level of their development in a specific state. In this regard, different approaches to the studied terminology are observed in modern scientific literature.

It is noted that a reliable idea of what constitutes the right to life and the right to a dignified life can be formed under the condition of synthesis of knowledge about what life is in general, as well as about the criteria of its dignity. The opinion expressed is that social and legal criteria for a dignified human life represent a multi-component open system. The level of self-realization of a person, acting in this system as an integral, system-creating criterion, is concretized into certain, quite important components: which make it possible to assess the sufficiency of material goods necessary to ensure the real possibility of realizing individual interests and needs; the sufficiency of intangible goods necessary to ensure the realization of individual interests and needs; legal guarantee and protection of the right to a dignified life.

It was emphasized that the level of realization of the right to a decent life is influenced by various factors: state social policy, level of development of the social sphere in the country, living conditions of the population, lifestyle, investment climate, state of the environment, spirituality, socio-historical processes, income of the population, poverty and inequality, unemployment and labor force utilization, demographic dynamics, education and training, health, food and nutrition, housing conditions, infrastructure, communication, culture, social ties, family values, political and social stability, political and civil institutions.

Based on the analysis of scientific points of view and legislation, the author comes to the conclusion that the right to a decent standard of living as a legal category is the minimum standard for satisfying human needs in various spheres: from physiological to spiritual. It includes social, economic and political rights that allow a person to be a worthy member of society, to develop freely in the conditions of security and social protection of the state. This right is enshrined in all the main international acts, both universal and regional, which define basic human rights and freedoms.

Key words: international acts on human rights, social rights, decent standard of living, sufficient standard of living, social standards, social security, social insurance.

Постановка проблеми. Право на гідний рівень життя, перш за все, це філософсько-правова категорія, яка не містить чітко виражених ознак, які б дозволяли однозначно визначити її зміст. Багаточисельні спроби розкрити і конкретизувати дане право пов'язані не тільки з його глибоким філософським та соціальним змістом, але й з умовами життя людей, які постійно змінюються. Цілком очевидно, що зміст та наповнення цього права залежить від рівня розвитку суспільства та його потреб. Враховуючи реалії сьогодення, поняття «гідний рівень життя» потребує додаткового осмислення, проведення теоретичних досліджень як у межах міжнародного так і національного права.

Стан дослідження. Комплексний характер права на достатній життєвий рівень зумовлює дослідження тих чи інших проблемних аспектів, пов'язаних із ним, науковцями у різних сферах. Деякі аспекти його правового регулювання у своїх працях розглядали Н.Б. Болотіна, В.Я. Бурак, М.І. Іншин, С.М. Прилишко, О.Т. Панасюк, С.М. Синчук, Н.М. Хуторян, А.А. Ширант, Л.П. Шумна, М.М. Шумило, В.І. Щербина, О.М. Ярошенко та ін. Віддаючи належне науковому доробку вітчизняних науковців, пропонуємо власне бачення на питання, окреслені метою статті.

Метою статті є дослідження особливостей розвитку міжнародно-правового та національного регулювання права на гідний рівень життя та визначення перспектив його розвитку.

Виклад основного матеріалу. Рівень життя – багатогранна і складна категорія. Вона характеризує сукупність реальних соціально-економічних умов життєдіяльності людей, а тому є найважливішою характеристикою соціального процесу. Передумови для підвищення рівня життя населення країни створюються відповідним економічним розвитком. Останній є досить вагомим фактором для реалізації соціальних програм. У цьому виявляється тісний взаємозв'язок між економічним зростанням і соціальним прогресом. Аналіз рівня життя населення передбачає вивчення процесів, явищ і факторів, що впливають на життєдіяльність людей та їх матеріальні умови. В даному випадку, постають проблеми соціально-економічного розвитку, вирішення яких є першочерговим завданням для держави. Чітко налагоджена система показників рівня життя має велике значення для розробки ефективної соціальної політики, прийняття обґрунтованих рішень по наданню допомоги малозабезпеченому населенню,

оцінки соціально-економічних наслідків проведених у країні реформ, а також здійснення контролю за ходом реалізації найважливіших державних соціальних програм [1, с. 135].

У сучасному міжнародному співтоваристві право людини на гідний чи достатній рівень життя закріплено в міжнародних актах. Загальна декларація прав людини містить положення про те, що кожна людина, як член суспільства, має право на соціальне забезпечення та на здійснення необхідних для підтримки і для вільного розвитку його особистості прав в економічній, соціальній та культурній сферах через посередництво національних зусиль та міжнародного співробітництва відповідно до структури та ресурсів кожної держави [2].

Декларація підкреслила універсальний характер прав і свобод, які поширюються на кожну людину, незалежно від статусу та території проживання. Значимість декларації полягає не лише в тому, що вона стала першим міжнародним стандартом у сфері прав людини, але й у створенні правової бази та еволюції концепції прав людини.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.), який прийнятий в розвиток Загальної декларації прав людини визнає, що згідно з Загальною декларацією прав людини ідеал вільної людської особи, вільної від страху та нужди, можна здійснити, тільки якщо будуть створені такі умови, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними та політичними правами [3].

Відповідно до загально визнаних принципів та норм міжнародного права політика державних органів має бути спрямована на створення умов, які забезпечують соціальний захист, гідний рівень життя та вільний розвиток людини.

У конституціях держав знайшли відображення різні формулювання досліджуваного поняття. Так, право на гідний рівень життя передбачено в конституціях таких держав, як: Португалія (ст. 59), Іспанія (преамбула та ст. 47), Республіка Молдова (ст. 47). В основних законах України (ст. 48), Нідерландів (ст. 22) закріплено право на достатній чи задовільний рівень життя.

У зв'язку з цим, слід зазначити, що різні підходи щодо термінології у конституціях держав відображає суперечливе розуміння прав людини, а також рівень їх розвитку у конкретній державі.

Поняття «права на гідний рівень життя» тісно пов'язане з правом на життя, яке гарантується державою за допомогою комплексу взаємопов'язаних правозахисних заходів, які реалізуються як на всій території держави, так і в окремих її регіонах.

В ст. 2 Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р., [4] яка ратифікована майже всіма європейськими державами право на життя дещо деталізовано: «Право кожної особи на життя охороняється законом. Ніхто не може бути навмисно позбавлений життя інакше, як на виконання смертного вироку, винесеного судом за скоєння злочину, щодо якого законом передбачено таке покарання».

У сучасній науковій літературі теж спостерігаються різні підходи щодо термінології досліджуваного поняття. Як зазначають деякі дослідники, на даному етапі суспільного розвитку в Україні серед науковців і практиків немає однозначності у розумінні категорії «гідні умови життя людини», відсутня ще й правова дефініція даного поняття. Власне поняття «гідний рівень життя» є вельми ілюзорним, відносним і диференційованим в різних державах [5].

Одна група вчених говорить про право на «гідне життя», [6, с. 314–316] інша вживає поняття права на «достатній» рівень життя [7, с. 9]. Є і інші думки, згідно з якими слід розрізняти поняття «гідне існування» та «гідна життя» [8, с. 52; 9, с. 38].

Вважаємо, що достовірне уявлення про те, що являє собою право на життя і право на гідне життя, може скластися за умови синтезу знань про те, що є життя взагалі, а також про критерії її гідності (в даному випадку людина розглядається вже не як об'єкт, а як суб'єкт, який підпорядковується не тільки законам природи, але й є як соціальна, духовно моральна істота). Тобто неодмінними атрибутами життя людини як біосоціальної істоти є: біологічні потреби (в їжі, воді теплі та ін.); соціальні (у трудовій діяльності, соціальній активності, самореалізації та самоутвердженні в суспільстві та ін.); духовні потреби (у знаннях, самовдосконаленні та інших елементах духовної культури). Таким чином, життя людини є станом комплексної реалізації його потреб як біосоціальної істоти, а саме біологічних, соціальних та духовних [10, с. 38-40].

Щодо критеріїв гідного життя, то на даний час ще досить чітко проглядається низка факторів, які перешкоджають їхньому формуванню. По-перше, кожному суспільству притаманний свій рівень життя, який вважається нормою, і в ньому завжди є певна межа, за якою починається неприпустима крайність. Відмінність у розумінні гідності життя обумовлено істотною диференціацією рівня со-

ціально-економічного розвитку різних держав, відмінностями в культурних традиціях, стереотипах, менталітеті націй, а також динамічності моралі. По-друге, гідне життя найчастіше намагаються охарактеризувати з погляду матеріальної забезпеченості людини, рівня реалізації його соціально-економічних прав. Однак, забезпеченість матеріальними благами не є єдиною умовою гідності життя. До таких умов слід віднести також рівень духовного розвитку, самореалізації, безпеки (як фізичної так і моральної) та багато інших компонентів.

Цілком логічним є те, що оскільки філософська категорія «життя» передбачає не тільки задоволення потреб людини, але і її розвиток, перспективи зростання та становлення особистості, реалізації професійних здібностей, особистих цілей, участь у житті суспільства, можливість корисної діяльності та ін. Тому, тільки за наявності таких складових можна говорити про гідний рівень життя, а не лише «достатнє існування».

У літературі висловлено думку, що соціально-правові критерії гідного життя людини являють собою багатокомпонентну відкриту систему. Рівень самореалізації людини, що виступає в цій системі в якості інтегрального (системотворчого) критерія, конкретизується на такі складові: 1) які дозволяють дати оцінку достатності матеріальних благ, необхідних для забезпечення реальної можливості втілення індивідуальних інтересів та потреб; 2) достатності нематеріальних благ, необхідних для забезпечення реалізації індивідуальних інтересів та потреб; 3) юридичної гарантованості та захищеності права на гідне життя [11, с. 128–133].

Основні правові положення про права людини знаходимо і в міжнародних регіональних актах з прав людини. Так, Європейська соціальна хартія (переглянута) (1996 р.) у частині першій, зокрема, зазначає, що держави-учасниці повинні забезпечити умови, за яких усі працівники мають право на справедливу винагороду, яка забезпечить достатній життєвий рівень для них самих та їхніх сімей [12].

Арабська хартія прав людини (2004 р.), визначає право кожної людини на достатній рівень життя для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло (ст. 23), а також зобов'язання держав-учасниць щодо справедливого розподілу національного доходу між громадянами (ст. 24) [13].

Ст. 14 Американської декларації прав і обов'язків людини (1948 р.) визнає право кожного, хто працює, на таку винагороду, яка буде пропорційна його здібностям та майстерності і забезпечуватиме рівень життя, достатній для нього і його сім'ї [14].

У нормативних актах розвинених країн підходи щодо розуміння права на гідний рівень життя є досить різними. Це не дивно, оскільки існують відмінності рівня розвитку держав та правові особливості.

До прикладу, в Німеччині – країні із соціально-орієнтованою економікою, всі хто проживають на її території, мають певний мінімум рівня життя. Він включає право на житло, медичне обслуговування, харчування, безпеці та захист своїх прав у судовому порядку. Досить вагомим рисою функціонування німецької економіки є те, що всі права максимально реалізуються на практиці. Соціальна допомога в Німеччині надається за принципом індивідуального підходу до задоволення потреб нужденних, але при цьому допомоги є стандартними, порядок їх надання регулюється державою. У своєму повному вигляді соціальна допомога складається: соціальна допомога (Grundsicherung im Alter und bei Erwerbsminderung) для покриття основних життєвих потреб непрацездатних осіб за станом здоров'я або віком (розмір залежить від віку); допомога для біженців; допомога на забезпечення житла (Wohngeld); позики і стипендії для учнів та студентів (BAföG); допомоги на дітей і по материнству; допомогу з безробіття (Arbeitslosengeld I, II), яке залежить від розміру доходів; пенсійні та інші виплати [15].

Перший розділ Конституції Німеччини 1949 р. [16] закріплюючи права людини, підкреслює тим самим їх пріоритет перед усіма іншими положеннями. Так, проголошено «непорушність людської гідності», «недоторканність» та «невідчужуваність» прав людини (ст. 1), серед яких право на життя і особисту недоторканність, рівність всіх перед законом. Встановлено також, що кожен має право на всебічний розвиток особистості, використання прав і свобод, оскільки він не порушує прав інших і не зазіхає на вільний демократичний (конституційний) лад, не створює загрози існуванню федерації та земель, не порушує норми моралі. В інших випадках, а також при зловживанні свободи слова, зібрання, об'єднання, права власності, іншими правами особа чи об'єднання можуть бути позбавлені певних прав Федеральним конституційним судом.

Слід зазначити, що в Конституції Німеччини, захист соціальних прав не отримав належного відображення. Натомість, на більш належному рівні він закріплений в нормативних актах окремих земель. Крім цього, існує значна судова практика, у тому числі Федерального конституційного суду та чинних

у ФРН норм міжнародного права щодо прав людини. Так, наприклад, закріплене у Конституції Німеччини право на життя та особисту гідність трактується Федеральним конституційним судом як визнання того, що держава принаймні має гарантувати кожній людині мінімум матеріальних благ для гідного життя, оскільки в національному законодавстві Німеччина проголошена соціальною державою.

У Конституції Японії 1947 р., яка відобразила демократичний напрямок розвитку японського суспільства, стало визнання прав і свобод народу. Після Другої світової війни в Японії була створена система ліберальних цінностей, центром якої стає благополуччя і процвітання країни на основі захисту прав людини та громадянина [17]. Ст. 97 Конституції Японії наголошує на важливості гарантій прав людини, отриманих у результаті боротьби народу за свободу та подолання тяжких випробувань на шляху до миру. При цьому варто відзначити раціональність підходу щодо розуміння значимості прав і свобод людини. Так, у ст. 12 Конституції Японії підкреслюється, що не тільки держава повинна забезпечувати безпеку громадян та їх правову підтримку, але й сам народ зобов'язаний використовувати надані свободи на благо нації і процвітання країни та утримуватися від зловживання цими правами. Взаємні права та обов'язки держави та її громадян створюють стійку правову систему, яка гарантує розвиток держави та прав її громадян.

Право на достатній рівень життя у конституціях різних країн та у міжнародних договорах розкривається у двох ракурсах: для працівників – право на відповідний рівень винагороди за працю, для інших осіб у праві на соціальні виплати достатнього або гідного рівня.

Так, Конституція Бельгії проголошує право кожного на життя, що відповідає людській гідності. Це передбачає: право на працю; на справедливі умови праці та винагороду; право на соціальне страхування; охорону здоров'я; соціальну, медичну та юридичну допомогу, право на гідне житло та здорове навколишнє середовище [18].

Конституція Італійської Республіки визначає право трудящих на винагороду, що відповідає кількості і якості його праці, та достатню... для забезпечення їм і їхнім сім'ям вільного і гідного існування. А кожен нездатний до праці та позбавлений необхідних засобів до існування, має право на підтримку і допомогу суспільства. Трудящі мають право на те, щоб для них були передбачені та забезпечені засоби, що відповідають їхнім життєвим потребам, у випадках нещастя, хвороби, інвалідності, старості та незалежного від них безробіття [19].

У Конституції Королівства Нідерланди визначається обов'язок державних органів піклуватися про забезпечення засобів до існування та справедливий розподіл багатства. Громадяни, які не мають засобів до існування, мають право на підтримку з боку державних органів. Державні органи повинні піклуватися про забезпечення населення достатнього життєвого рівня [20].

Конституція Португалії зазначає, що всі трудящі мають право: на винагороду, яка відповідає кількості, характеру і якості праці (при цьому дотримується принцип рівної оплати за рівну працю, щоб забезпечити кожному трудящому гідне існування); на організацію роботи в соціальних умовах, що не принижують людської гідності, з метою найбільш повного розкриття людської особистості та можливості поєднувати професійну діяльність із сімейним життям; на матеріальну допомогу при вимушеному безробітті; на допомогу і справедливе відшкодування шкоди, нанесеної нещасним випадком на роботі чи професійним захворюванням [21].

Конституція Фінляндії проголошує, що всі, хто не спроможний добувати собі засоби, необхідні для гідного життя людини, мають право на обов'язкове соціальне забезпечення та піклування. Закон повинен гарантувати кожному право на одержання базового забезпечення, на одержання допомоги по безробіттю, у випадку хвороби, інвалідності та за віком, а також на допомогу при народженні дитини і у випадку втрати годувальника.

Конституція Швейцарської конфедерації виступає за те, щоб кожна особа приймала участь у системі соціальної захищеності, отримувала необхідне піклування про її здоров'я, а працездатні особи могли покривати свої витрати на життя завдяки праці на відповідних умовах, щоб кожна особа була захищена у випадку старості, інвалідності, хвороби, нещасного випадку, безробіття, материнства, сирітства і вдовства [22].

Отже, як бачимо, в конституціях держав знайшли відображення різні формулювання досліджуваного поняття. Поняття «права на гідний рівень життя» тісно пов'язане з правом на життя, яке гарантується державою за допомогою комплексу взаємопов'язаних правозахисних заходів, що застосовуються як на всій території держави, так і в окремих її регіонах.

Як вбачається, право на життя в більшій мірі пов'язано із забезпеченням безпеки людини в суспільстві, ліквідації загроз мирному існуванню людей і захистом від злочинних посягань інших осіб.

Право на гідне життя включає себе більш високий рівень задоволення потреб: як фізіологічних так і духовних.

Однак, видається, що розглядаючи дану категорію, як правову, слід говорити про певний мінімальний (достатній) рівень задоволення потреб людини. Людина, яка хоче гідно прожити свою життя, повинна мати гарантовані права на розвиток, освіту, вибір сфери діяльності згідно своїх знань та вмінь, тощо.

Висновки. Отже, враховуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що на рівень реалізації права на гідне життя впливають різноманітні фактори: державна соціальна політика, рівень розвитку соціальної сфери в країні, умови життя населення, спосіб життя, інвестиційний клімат, стан навколишнього середовища, духовність, соціально-історичні процеси, доходи населення, бідність і нерівність, безробіття та використання робочої сили, динаміка демографічних процесів, освіта та навчання, здоров'я, продовольство та харчування, стан житла (населених пунктів), інфраструктура, зв'язок, культура, соціальні зв'язки, сімейні цінності, політична та соціальна стабільність, політичні та цивільні інститути.

При цьому, незважаючи на всю багатогранність змісту права на життя, воно поступається поняттю права на гідний рівень життя щодо рівня задоволення потреб та їх різноманіття.

У зарубіжних країнах право на гідний рівень життя включає право на соціальне страхування, пенсійне забезпечення та соціальний захист, медичне обслуговування. Воно є важливою гарантією соціального стану та реалізації основних прав і свобод кожної людини. Це право закріплено у всіх основних міжнародних актах, як універсальних так і регіональних, які визначають основні права та свободи людини.

Список використаних джерел:

1. Ярошенко О.М. Гідний рівень життя як правова категорія і конституційне право. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/16704/1/Yaroshenko-134-138.pdf>.
2. Загальна декларація прав людини: Декларація ООН від 10.12. 1848 р. URL: [//zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015).
3. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Пакт ООН від 16.12. 1966 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
4. Конвенція про захист прав людини та основних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. (в ред. від 01.06.2010 р.) URL: .
5. Онищук І. Конституційна цінність «гідні умови життя» – плід справедливості: URL: https://risu.ua/konstitucijna-cinnist-gidni-umovi-zhittya---plid-spravedlivosti_n116914.
6. Романів Х.Б. Жити гідно, як зміст права на життя. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. – № 7. С. 314–316. URL: http://lsej.org.ua/7_2021/81.pdf.
7. Мацокин В.В. Право громадян України на достатній життєвий рівень: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.02 «Конституційне право» / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Х. 2008. 20 с.
8. Цебенко С. Гідність людини і міжнародні стандарти. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. – 2017. – № 865. – С. 563–569. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2017_865_87.
9. Геращенко Т.Г. Філософія у стислому викладі. Навчальний посібник. Суми: Університетська книга, 2015. 180 с.
10. М.С. Комар. Право людини на гідний рівень життя в системі прав людини. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2013. № 6-2 том 1. С. 38–40. URL: <http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc6-2-1/09.pdf>.
11. Орловський О.Я., Боднарук М.І. Людська гідність як фундаментальна цінність та першооснова соціальних прав. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2021 Серія ПРАВО. Випуск 67 С.129-133 URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/249875/247229>.
12. Європейська соціальної хартія (переглянута): Хартія ЄС від 03.05. 1996 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_062.
13. Арабська хартія прав людини (2004). URL: <http://www.humanrights-geneva.info/spip.php?article2715>.
14. Американська декларація прав і обов'язків людини (Прийнята на IX Міжнародній конференції американських держав, Богота, Колумбія, 1948). URL: <http://www.cidh.org/basicos/english/Basic2.American.Declaration.htm>.

15. Soziale Sicherheit: система соціального забезпечення Німеччини в 2023 році. URL: poradnik.com.ua/kraini-svitu/europe/germany/sotsialne-zabezpechennya-v-nimechchyni.htm.
16. Основний Закон Федеративної республіки Німеччини, 23 травня 1949 року. URL: https://www.1000dokumente.de/?c=dokument_de&dokument=0014_gru&l=ru&object=translation.
17. Конституція Японії Текст. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/japan.pdf>.
18. Конституція Королівства Бельгії Текст. URL: <http://nbuviap.gov.ua/asambleya/constitutions.php>.
19. Конституція Італії Текст URL: <https://www.slideshare.net/CentrePravo/ss-122256638>.
20. Конституція Королівства Нідерландів Текст URL: <http://nbuviap.gov.ua/asambleya/constitutions.php>.
21. Конституція Португалії Текст URL: <https://legalns.com/download/books/cons/portugal.pdf>.
22. Федеральна Конституція Швейцарської конфедерації URL: <http://www.ditext.com/swiss/constitution.html>.